

KICHIK YOSHDAGI O'QUVCHILARNING INTELLEKTUAL NUTQINI RIVOJLANTIRISHDA BADIY ERTAKLARNING O'RNI

Azamov Adham Abduraim o'g'li

Samarqand davlat pedagogika instituti 2-bosqich talabasi.

Ilmiy rahbar: Qayumov Nodir Nayimovich

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada kichik yoshdagi o'quvchilarning nutqi, tasavvuri va dunyoqarashini rivojlantirishda xalq ertaklarining ahamiyati yoritilgan. Ertaklarni o'qish, tinglash va mazmunini qayta hikoya qilish orqali o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan qiziqishini oshirish, ijodiy faolligini shakllantirish hamda mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish masalalari ko'rib chiqilgan. Shuningdek, ertaklar vositasida bolalarda adolat, ezgulik, mehribonlik, saxovat, do'stlik, hamjihatlik va boshqalarga yordam berish kabi axloqiy fazilatlarni shakllantirishning pedagogik ahamiyati ochib berilgan. Ertaklar asosida tashkil etiladigan suhbatlar o'quvchilarning voqea-hodisalarga munosabat bildirish, qahramonlarning xatti-harakatlarini baholash va o'z fikrlarini izchil bayon etish qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Xalq ertaklaridan ta'lim jarayonida samarali foydalanish o'quvchilarning nutqiy, aqliy va ma'naviy-axloqiy kamolotini ta'minlashning muhim vositasi sifatida asoslangan.

Kalit so'zlar: *bolalar badiiy adabiyoti, xalq ertaklari, badiiy obraz, asar qahramonlari, kichik yoshdagi o'quvchilar, muloqot, nutqni rivojlantirish, tasavvur, dunyoqarash, milliy tarbiya, axloqiy fazilatlari.*

So'nggi yillarda respublikamizdagi umumiy o'rta ta'lim maktablarida yangi avlod dasturlari va darsliklariga o'tish, ta'limning yanada takomillashgan usul va metodlarini izlash hamda ishlab chiqish, o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Darsning samaradorligi va unumdorligini oshirish o'qituvchining asosiy vazifasi hisoblanadi. Bu vazifaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi ta'lim metodikasiga bog'liq. Ta'lim metodikasini takomillashtirish o'quvchilarning aniq va mustahkam bilimlarni o'zlashtirishiga, mehnatga hamda mustaqil ishlashga bo'lgan qiziqishining ortishiga imkon yaratadi. Shu sababli o'qituvchilar e'tibori, asosan, o'quvchilarning har tomonlama faolligini rivojlantirish, ularni ta'lim jarayoniga jalb etish, o'zini anglash, mustaqil bilim olish va mustaqil ishlash ko'nikmalarini shakllantirish, eng avvalo, ularning izchil rivojlanishini ta'minlashga qaratilmoqda. Ushbu vazifalarni amalga oshirishda, jumladan, o'quvchilarning bog'lanishli nutqini rivojlantirishda badiiy adabiyotdan foydalanish muhim o'rin tutadi.

Badiiy asarni ifodali va ta'sirchan o'qish uchun uning mazmunini o'zlashtirish va to'g'ri tushunish nihoyatda katta ahamiyatga ega. Badiiy ijod bolalarning ma'naviy hayotida hamisha muhim o'rin egallab kelgan va bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Xalq bolalarning tushunish darajasi va idrok etish imkoniyatlarini hisobga olgan holda, o'quvchilarni qiziqtiradigan, ularga badiiy zavq bag'ishlaydigan, so'z nafisligi va hayot go'zalligiga bo'lgan qiziqishini oshiradigan asarlar yaratgan. Shu orqali bolalarning og'zaki nutqi boyib, yanada ravon va mazmunli bo'lib borgan. Bolalar adabiyoti namunalari qadimdan mavjud bo'lib, har bir davrda boy mumtoz adabiyotimiz asosida rivojlanib, turli uslub va shakllarda keng tarqalib kelgan. Badiiy asarlarda muallif yaratgan obrazni va uning hayotga bo'lgan munosabatini yanada to'g'ri anglashda bayon qilish uslubi hamda uning turlari muhim ahamiyat kasb etadi. Bog'lanishli nutqning shakllanishi va rivojlanishi, avvalo, muayyan yosh davrlarida nutqni rivojlantirishga xizmat qiladigan samarali vositalardan o'z o'rnida va unumli foydalanishga bog'liq. Jumladan, ilmiy-metodik adabiyotlarda nutqni rivojlantirishning bir qator vositalari qayd etilgan. Ulardan eng muhimlari kattalarning o'quvchilar bilan samarali muloqoti, sog'lom til muhiti, o'qituvchining ifodali nutqi, san'atning turli turlari, ona tilini o'rganish hamda badiiy adabiyot hisoblanadi. Ushbu vositalarning har biri muayyan yosh davrlarida o'quvchilar nutqining rivojlanishiga chuqur va o'ziga xos ta'sir ko'rsatib, nutqiy tafakkurning shakllanishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Chunki kichik maktab yoshida muloqot nutqni rivojlantirishning asosiy vositasi hisoblanadi. V. A. Suxomlinskiyning muloqotning kuchi va imkoniyatlarini alohida e'tirof etib, uni «tarbiyaning asosiy poydevori» deb atagani ham bejiz emas ³³. Shaxs kamolotining poydevori qo'yiladigan boshlang'ich maktab yoshida o'quvchilarning ongi shakllanadi, ularning atrof-muhit haqidagi tasavvurlari boyib, rang-baranglashadi va lug'at boyligi ortib boradi. Shu jihatdan bolalar badiiy adabiyotining ahamiyatini alohida ta'kidlash zarur. Qadimgi adabiyot namoyandalari tanlagan mavzulariga muvofiq, bolalarning yosh xususiyatlariga mos asarlar yaratishga harakat qilganlar. Masalan, fors-tojik mumtoz adabiyotining yirik vakillaridan biri Ubayd Zokoni bolalar uchun asar yaratishga kirishib, «Sichqon va mushuk» nomli dostonini yozgan. Ushbu asar tojik adabiyotshunosligida yuksak ijtimoiy-siyosiy mazmunga ega bo'lgan asar sifatida talqin etiladi. Mazkur doston maxsus bolalar uchun yozilgan. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun badiiy asarlarning eng keng tarqalgan va sevimli janrlaridan biri ertak hisoblanadi. Ertaklar tojik xalqi bolalari hayotida qadim zamonlardan buyon muhim o'rin egallab kelgan. Ajdodlarimiz, xuddi dunyoning boshqa xalqlari kabi, ertaklarning ma'naviy ahamiyatini yaxshi anglaganlar. Shu sababli ular ertaklarni bir kitobga jamlab, uni «Ming ertak» («Hazar afsona») deb nomlaganlar. «Hazar afsona» xalq ertaklarining eng qadimiy to'plamlaridan biridir. Keyinchalik ana shu kabi

ertaklar asosida dunyoga mashhur hikoyalar va ertaklar to‘plami — «Ming bir kecha» yuzaga kelgan.

Ertaklar o‘zining nafisligi, ohangi, tasviriy vositalari, badiiy uslubining rang-barangligi, mazmunli, sodda va shirali tili hamda unutilmas obrazlari bilan bolalar qalbidan tezda joy oladi. Bolalikda tinglangan ertaklar inson xotirasida bir umr muhrlanib qoladi. Chunki ertaklarning bosh qahramonlari timsolida insonlarga xos ezgu fazilatlar va yuksak axloqiy sifatlar aks ettiriladi. Boshqacha aytganda, xalq ertaklari bolalarning xayolot olamini rivojlantiradi va ularning tasavvur doirasini kengaytiradi.

Ertaklarning aksariyati ikki kuch — yaxshilik va yomonlik o‘rtasidagi kurash asosida yaratilgan. Shu sababli o‘quvchilar yozuvchilarning pand-nasihatlaridan, asar qahramonlarining xatti-harakatlari va fe‘l-atvoridan ibrat oladilar. Bolalar yoshligidanoq ertak, hikoya, topishmoq, she‘r va qo‘shiqlarni zavq bilan tinglaydilar. Ularning ertak va qo‘shiqlarni tinglashga bo‘lgan qiziqishi tobora ortib boradi va ular kattalardan ushbu asarlarni qayta-qayta aytib berishni so‘raydilar. Shu tariqa, badiiy adabiyot ta‘sirida bolalarning badiiy-estetik his-tuyg‘ulari yildan yilga rivojlanib boradi. Xalq ertaklari ham o‘quvchilar nutqini rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi. Ertak tojik xalq og‘zaki ijodining qadimiy janrlaridan biridir. Qadimgi ertaklarda odamlar xayoliy va haqiqatdan yiroq bo‘lgan hodisa hamda voqealarni tasvirlaganlar. Ularda devlar, ajinalar va xalq tasavvurida muqaddas hisoblangan boshqa mavjudotlar ishtirok etgan. Ertaklar ikki turga bo‘linadi: sehrli ertaklar va hajviy ertaklar. Sehrli ertaklarda (joduli ertaklarda) ko‘pincha insonlar tasavvurida paydo bo‘lgan g‘aroyib hodisalar, mo‘jizaviy voqealar va sirli harakatlar haqida hikoya qilinadi. Bunday ertaklarning qahramonlari devlar, ajinalar hamda jasur pahlavonlardan iborat bo‘ladi. Ertaklarda qahramonlarning ismlari yozuvda bosh harf bilan boshlanadi. Xalq ertaklarining yana bir turi — hajviy ertaklardir. Bunday ertaklarda xalq hayoti real tarzda tasvirlanadi, ya‘ni zulm, aldov va makr-hiyla kabi illatlar ochib beriladi. Ertaklarning asosiy xususiyati ularni aytib berish va tinglashdan iborat. Maktab o‘quvchilari ertaklarda bir-biri bilan nizolashadigan, janjallashadigan va urishadigan qahramonlarni tanqid qiladilar hamda ularni yomon do‘stlar deb hisoblaydilar. Natijada bolalarda yaxshi do‘st sifatida tan olinish uchun yomon xulq-atvordan tiyilish kerakligi haqidagi tasavvur shakllanadi. Bolalarning adolat haqidagi tasavvurlarini aniqlash maqsadida o‘qilgan ertak yuzasidan suhbat o‘tkaziladi. Ertaklarni o‘rgatish kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda ezgulik va mehribonlik ko‘rsatish, boshqalarga yordam berish, do‘stlar, kattalar va muhtoj kishilarga nisbatan saxovat hamda g‘amxo‘rlik qilish kabi fazilatlarini shakllantiradi. Adiblar Gulchehra Sulaymonova, Ubayd Rajab, Aminjon Shukuxiy, G‘affor Mirzo, Akobir Sharifiy, Abdumalik Bahoriy, Narimon Baqozoda, Mavjuda Hakimova, Ali Bobojon, Ne‘mat Roziq va Jo‘ra Hoshimiy tojik bolalar adabiyotining rivojlanishi va ravnaq topishiga katta hissa qo‘shganlar.

A. Lohutiy ham aynan bolalar uchun she’rlar yozgan bo‘lib, ular orasida «Topishmoqlar» she’ri alohida o‘rin egallaydi. Keyingi yillarda bolalar uchun she’rlar yozuvchi mualliflar safi yanada kengaydi. Shoirilar Gulchehra Sulaymonova, Ubayd Rajab, Aminjon Shukuxiy, G‘affor Mirzo, Mirsaid Mirshakar, Akobir Sharifiy, Abdumalik Bahoriy, Narimon Baqozoda, Mavjuda Hakimova, Ali Bobojon, Ne‘mat Roziq va boshqa ijodkorlar tojik bolalar adabiyotining taraqqiy etishiga munosib hissa qo‘shdilar.

Har kim o‘z ona tilini puxta bilsa,

Yuzta tilni o‘rganish unga oson bo‘lar.

Badiiy asarlarni o‘rganish kichik yoshdagi o‘quvchilarning bilim olishlari, mantiqiy tafakkuri, og‘zaki va yozma nutqini rivojlantirishning eng yaxshi vositalaridan biri hisoblanadi. Shu jihatdan boshlang‘ich sinf darsliklariga mualliflar tomonidan do‘stlik va birodarlik, ezgulik, xayrixohlik, kamtarlik, rostgo‘ylik, jasurlik va qahramonlik kabi insoniy fazilatlarini ulug‘laydigan, yomon xulq-atvorni esa qoralaydigan turli ertaklar, pand-nasihatlar, hikmatli so‘zlar, topishmoqlar, tez aytishlar, maqol va matallar hamda ko‘plab hazil-mutoyibalar kiritilgan. O‘quvchilarni insonparvarlik va o‘zaro do‘stona yordam ruhida tarbiyalash uchun o‘qituvchi «Tovuq, O‘rdak va Sichqon», «Tulki, Toshbaqa va Chumoli» kabi ertaklardan foydalanadi. Ushbu ertaklarda mehnatsevarlik, hamkorlik va hamdardlik g‘oyalari sodda shaklda, ammo chuqur mazmun bilan ifodalangan. O‘qituvchi bunday ertaklar orqali o‘quvchilarda mehnatsevarlik fazilatini tarbiyalaydi. O‘quvchilarning ta’lim muassasalari kutubxonalariga a’zo bo‘lishi, jurnallar o‘qishi, multfilmlar tomosha qilishi, baytbaraklarda qatnashishi va bolalar rollarini ijro etishi ham ularning nutqini rivojlantirishga yordam beradi. Shuni ta’kidlash joizki, og‘zaki nutqni rivojlantirish ishlari nafaqat ona tili, matematika, tabiatshunoslik, tasviriy san’at va mehnat darslarida, balki tabiat qo‘yniga, muzeylarga, tarixiy joylarga uyushtiriladigan sayohatlar va shu kabi boshqa tadbirlar davomida ham amalga oshiriladi. Ertaklardan foydalanish muayyan maqsadga qaratilgan bo‘lib, o‘qituvchilar tomonidan keng va turli usullarda amalga oshiriladi. Shu bois boshlang‘ich sinf darsliklariga hayvonlar, o‘zaro hamjihatlik va do‘stlik, ezgulik, xayrixohlik va kamtarlik, jasurlik, vijdonlilik va rostgo‘ylik, yovuzlikka nisbatan murosasizlik, beparvolik va o‘ylamasdan ish tutish kabi mavzularga bag‘ishlangan bir qator ertaklar kiritilgan va ular o‘quvchilarga o‘rgatiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Baltabayeva J.K. Bo‘lajak pedagog-mutaxassis shaxsining tuzilishida nutq madaniyati // Ilmiy sharh. Fundamental va amaliy tadqiqotlar. — 2019. — № 2. URL: <https://scientificreview.ru/ru/article/viewid> (murojaat sanasi: 07.03.2021).

2. Gaziyeva X. Bo‘lajak pedagoglarning kasbiy shakllanish jarayonida kommunikativ-nutqiy madaniyatni shakllantirish. Pedagogika fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. — Dushanbe, 2009. — 25b.
3. Suxomlinskiy V.A. Bolalar hikoyalari to‘plami. — Moskva, 1977. — 24 b.
4. Saidov S. Bolalar adabiyoti. — Dushanbe: TDPU nashriyoti, 2019. — 383 b. (Respublika oliy ta’lim muassasalarining filologiya yo‘nalishlari talabalari va pedagogika kollejlari tavsifiya etilgan).
5. Bolalar adabiyoti tazkiri. Maktab darsligi. 1-qism. — Dushanbe: Bolalar adabiyoti, 2015. — 224 b.
6. Ming bir kecha. 1-jild. M. Gorkiyning so‘zboshisi va kirish maqolasi bilan. Tuzuvchi: Jalol Ikromiy. Muharrir: Sh. Sharaf. — Stalinobod, 1959. — 632 b.